

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ԼՐԱԲԵՐ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ВЕСТНИК
ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК

НАУЧНО-ОБЩЕСТВЕННЫЙ ЖУРНАЛ
ԼՐԱԲԵՐ ԱՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

1-2(630)

ՀՈՒՆՎԱՐ – ՕԳՈՍՏՈՍ
ЯНВАРЬ – АВГУСТ

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն

ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՎՈՅԱՆՑԻ ՀԵՏԱԽՈՒՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

ՎԻՐԱԲՅԱՆ Վ. Հ.

Հայկական հետախուզության պատմության մեջ նշանակալի վաստակ ունի Տիգրան Դևոյանցը, որն այդ համակարգի կարևոր դեմքերից է, նրա յուրօրինակ իրական դեկավարներից մեկը¹:

Տիգրան Դևոյանցը ծնվել է Երևանում: Հայտնի է, որ 1903 թ. նա արդեն ուսանական միջնակարգ դպրոցի սան էր: Ուսման ընթացքում մասնակցում է ցարական իշխանությունների կողմից Հայ եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավելու և Հայկական դպրոցները փակելու դեմ սկսված աշակերտական հուզումներին, և այդ պատճառով հեռացվում է դպրոցի երրորդ դասարանից ու փախչում է Թիֆլիս: Նրա փոխարեն ձերբակալվում է եղբայրը՝ Հակոբը, որը 5-6 ամսվա բանտարկությունից հետո ոստիկանապետին 5000ռ. կաշառք տալով՝ ազատվում է բանտից: 1904-1905 թթ., երբ Ռուսաստանում սաստկացան հակամիապետական տրամադրությունները, ցարական իշխանությունները, հեղափոխական խմորումների դեմն առնելու նպատակով, Բաքվում, Թիֆլիսում, Նախիջևանում և հայաշատ այլ վայրերում կազմակերպում են հայ-թաթարական բախումներ: Ինչպես իր մարտական դասընկերը՝ Դրոն ('Իրաստամատ Կանայան), Դևոյանցը նույնպես հայտնվում է այն հայրենանվեր մարդկանց շարքում, որոնք փորձում էին սատար կանգնել Հայ ազգաբնակչությանը Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում: Դևոյանցը Թիֆլիսում, Շեյթան քաղաքի շրջանում կազմակերպում է մաուզերներով զինված 12 հոգանոց մի խումբ՝ գործելով Ռոստոմի (Ստեփան Զորյան) հրահանգներով:

1906 թ. վերաբացվեց Թիֆլիսի առևտրական դպրոցը, և ուսումնառությունը կիսատ թողած Տ. Դևոյանցը փորձում է այն ավարտել, սակայն, դպրոցական վարչության բացասական վերաբերմունքի պատճառով, վերցնելով բոլոր վկայականները, մեկնում է Երևան, որտեղ ընդունվում է Երևանի գիմնազիայի 8-րդ դասարանը և հաջողությամբ հանձնելով քննությունները ավարտում այն: Երևանի

¹ Տե՛ս Hovannisian R. G. *The Republic of Armenia, vol. II, From Versailles to London, 1919-1920*, Berkeley, Los Angeles, 1982, p. 68, 177, 489.

գիմնագիտյում չորս տարի ուսանելու ընթացքում նրա դասընկերներից էր Դրոն: Նրանք համատեղ ջանքերով ստեղծում են աշակերտական մարտական խումբ, որին անդամակցում էին Ս. Զալալյանը, Ղարիբյանը, Խոսրովը և ուրիշներ, թվով՝ 9-10 հոգի²:

Որոշ ժամանակ անց նա ընդունվում է Տոմսկի համալսարանի լեռնային ճարտարագիտական բաժինը: Ուսման ծախսերը հոգում էր նրա ընտանիքը, այդուհանդերձ, Դեոյանցը, մասնավոր դասեր տալով, ինքն էլ փորձում է օգնել իր ընտանիքին՝ հոգալով չորս եղբայրների և երեք քույրերի կարիքները: Տոմսկի համալսարանում ուսանելու տարիներին Դեոյանցը գործուն մասնակցություն է ունենում հեղափոխական շարժումներին՝ կապեր հաստատելով ՀՅ Դաշնակցության, Սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցության, հրեական Բունդի, լեհ հեղափոխականների հետ, աջակցում Սիբիրից մի շարք հայ հեղափոխականների փախուստի կազմակերպմանը:

Ռուսական պատմության մեջ հայտնի ռեակցիայի ժամանակաշրջանում (1907-1912 թթ.) հետադիմությունը հարձակման է անցնում հեղափոխության դեմ և կազմակերպում մեկը մյուսից անարդար դատավարություններ՝ բազմաթիվ հեղափոխականների նրկատմամբ: Բանտարկվում է նաև Տ. Դեոյանցը, սակայն որոշ ժամանակ անց, հոր երաշխավորությունամբ ազատ է արձակվում ու մեկնում Երևան, որտեղ ապրում է մեկուկես տարի՝ գիմնագիտյի քննություններին համար նախապատրաստելով աշակերտներին:

Լիժնյան դատավարության ընթացքում (ցարական քննիչ Լիժնյանը հայտնի է Դաշնակցության նկատմամբ 1907-1912 թթ. կազմակերպած անօրինական դատավարություններ) Տոմսկի համալսարանի ուսանող Տ. Դեոյանցը կրկին ձերբակալվում է: Նրա բանտային ընկերն էր Րաֆֆու «Խենթի» հերոսի նախատիպ Արսենը («Խենթում»՝ Վարդան), որին Դեոյանցը որոշ առարկաներ է ուսուցանում՝ նրա խնդրանքով: 1910 թ. Դեոյանցը փախչում է բանտից. այդ գործում նրան օգնում է նաև հայ նշանավոր վրիժառու, ազգային ազատամարտի նվիրյալ Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան)³: Դեոյանցի փախուստին, իր իսկ վկայություններով, զգալի չափով օգնում է Երևանի ՀՅ Դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեն: Դեոյանցը մոտ մեկ ամիս հյուրընկալվում է Դրոյի մոտ: Հենց Դրոյի գործուն աջակցու-

² Տե՛ս Դեոյանց Տիգրան, Դրաստամատ Կանայեան (Դրո) (Հայրենիք, Բոստոն, 1957, N 9 (379), էջ 11), տե՛ս նաև Գևորգյան Լ. Սեբաստացի Մուրադ, Ե., 2003, էջ 224:

³ Այլ կերպ՝ Պարոնյան Հովհաննես - Սարգիսյանյան Համբարձում (Յապոնացի Սաքո): ՀՅԴ նվիրյալներից էր: 1903 թ. հայ եկեղեցու կալվածքները բռնագրավող ցարական ոստիկանների և կազակների դեմ կազմակերպում է զինված դիմադրություն, իսկ արդեն 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կոռիպների ժամանակ հատուցման գործողություններ է կազմակերպում և Շուշիում իրագործում ցարական մի շարք պաշտոնյաների, այդ թվում՝ քաղաքի գլխավոր ոստիկանապետ Սախարովի, պրիստավ Շումակևիչի և այլոց ահաբեկումները: 1918-1920 թթ. նա դառնում է Զանգեզուրում խորհրդային իշխանության դեմ զինված հակամարտության կազմակերպիչներից մեկը: Սակայն Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Յապոնը ձերբակալվում է և 1920 թ. հոկտեմբերին գնդակահարվում Գորիսի բանտում:

գիմնագիտյում չորս տարի ուսանելու ընթացքում նրա դասընկերներից էր Դրոն: Նրանք համատեղ ջանքերով ստեղծում են աշակերտական մարտական խումբ, որին անդամակցում էին Ս. Զալալյանը, Ղարիբյանը, Խոսրովը և ուրիշներ, թվով՝ 9-10 հոգի²:

Որոշ ժամանակ անց նա ընդունվում է Տոմսկի համալսարանի լեռնային ճարտարագիտական բաժինը: Ուսման ծախսերը հոգում էր նրա ընտանիքը, այդուհանդերձ, Դեոյանցը, մասնավոր դասեր տալով, ինքն էլ փորձում է օգնել իր ընտանիքին՝ հոգալով չորս եղբայրների և երեք քույրերի կարիքները: Տոմսկի համալսարանում ուսանելու տարիներին Դեոյանցը գործուն մասնակցություն է ունենում հեղափոխական շարժումներին՝ կապեր հաստատելով ՀՅ Դաշնակցության, Սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցության, հրեական Բունդի, լեհ հեղափոխականների հետ, աջակցում Սիբիրից մի շարք հայ հեղափոխականների փախուստի կազմակերպմանը:

Ռուսական պատմության մեջ հայտնի ռեակցիայի ժամանակաշրջանում (1907-1912 թթ.) հետադիմությունը հարձակման է անցնում հեղափոխության դեմ և կազմակերպում մեկը մյուսից անարդար դատավարություններ՝ բազմաթիվ հեղափոխականների նրկատմամբ: Բանտարկվում է նաև Տ. Դեոյանցը, սակայն որոշ ժամանակ անց, հոր երաշխավորությամբ ազատ է արձակվում ու մեկնում Երևան, որտեղ ապրում է մեկուկես տարի՝ գիմնագիտյի քննություններին համար նախապատրաստելով աշակերտներին:

Լիժնյան դատավարության ընթացքում (ցարական քննիչ Լիժնյանը հայտնի է Դաշնակցության նկատմամբ 1907-1912 թթ. կազմակերպած անօրինական դատավարությամբ) Տոմսկի համալսարանի ուսանող Տ. Դեոյանցը կրկին ձերբակալվում է: Նրա բանտային ընկերն էր Րաֆֆու «Խենթի» հերոսի նախատիպ Արսենը («Խենթում»՝ Վարդան), որին Դեոյանցը որոշ առարկաներ է ուսուցանում՝ նրա խնդրանքով: 1910 թ. Դեոյանցը փախչում է բանտից. այդ գործում նրան օգնում է նաև հայ նշանավոր վրիժառու, ազգային ազատամարտի նվիրյալ Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան)³: Դեոյանցի փախուստին, իր իսկ վկայությամբ, զգալի չափով օգնում է Երևանի ՀՅ Դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեն: Դեոյանցը մոտ մեկ ամիս հյուրընկալվում է Դրոյի մոտ: Հենց Դրոյի գործուն աջակցու-

² Տե՛ս Դեոյանց Տիգրան, Դրաստամատ Կանայեան (Դրո) (Հայրենիք, Բոստոն, 1957, N 9 (379), էջ 11), տե՛ս նաև Գևորգյան Լ. Սեբաստացի Մուրադ, Ե., 2003, էջ 224:

³ Այլ կերպ՝ Պարոնյան Հովհաննես - Սարգիսջանյան Համբարձում (Յապոնացի Սաքո): ՀՅԴ նվիրյալներից էր: 1903 թ. հայ եկեղեցու կալվածքները բռնագրավող ցարական ոստիկանների և կազակների դեմ կազմակերպում է զինված դիմադրություն, իսկ արդեն 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ հատուցման գործողություններ է կազմակերպում և Շուշիում իրագործում ցարական մի շարք պաշտոնյաների, այդ թվում՝ քաղաքի գլխավոր ոստիկանապետ Սախարովի, պրիստավ Շումակևիչի և այլոց ահաբեկումները: 1918-1920 թթ. նա դառնում է Զանգեզուրում խորհրդային իշխանության դեմ զինված հակամարտության կազմակերպիչներից մեկը: Սակայն Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Յապոնը ձերբակալվում է և 1920 թ. հոկտեմբերին գնդակահարվում Գորիսի բանտում:

Թյամբ էլ (Դրոն Դեոյանցին Թավրիզ տեղափոխող կառապանին հրահանգում է աչքի լույսի պես պահպանել Տիգրանին) Դեոյանցը ուղևորվում է դեպի Թավրիզ, որտեղ կար մեծ թվով հայություն⁴: Բայագետից Թավրիզ տանող ճանապարհին նա մի շարք ծածկանուններ է փոխում՝ Հակոբ Հակոբյան, Աշոտ Հովսեփյան և այլն: Թավրիզում նրան դիմավորում է Սարգիս Կուկունյանի նախկին գինակիցը՝ Նորքեցի Ծերուկը՝ Բալաջանովը (Ստեփան Ստեփանյան), որը փախչելով Սախալինի տաժանակիր բանտից՝ հաստատվել էր Թավրիզում: Այստեղ Դեոյանցը ուսաց լեզու, երկրաչափություն և հանրահաշիվ է դասավանդում Հայոց կեդրոնական դպրոցում: Ապրելով Նիկոլ Դումանի մոտ՝ նա մասնակցում է Դումանի խմբի աշխատանքներին: Միաժամանակ, Բաքվից Խ(Ք)րիստափոր Վերմիշեփից առաջարկ ստանալով՝ թղթակցում է «Բագու» և «Կավկազսկի տելեգրաֆ» թերթերին: Համագործակցությունը այդ թերթերի հետ շարունակվում է շուրջ 9 տարի՝ մինչև այդ թերթերի փակվելը: Իր հեղինակած նյութերը նա ստորագրում էր «Տիգր Դեո», «Օմեգա» և «Աշոտ» կեղծանուններով, իսկ «Ալֆա» կեղծանունով թղթակցում էր ուսս սոցիալիստ-հեղափոխականների «Զնամյա տրուդա» և Թավրիզի «Առավոտ» թերթերին:

Շուտով Թավրիզում ևս դժվարություններ են առաջանում, քանի որ առկա էր ձերբակալման վտանգը: Պարսկաստանը հեղափոխական կոնվներնի մեջ էր, գահընկեց էր արվել Մահմեդ Ալի շահը, Թեհրանի ուղղությամբ շարժվում էր հայազգի հայտնի ռազմաքաղաքական և հասարակական գործիչ Եփրեմ խանը (Եփրեմ Դավթյան՝ ծնված 1886 թ., Շամխորի շրջանի Բարսում հայկական հայտնի գյուղում), որը Թեհրանի դեմ գործող զորքերի զինվորական ընդհանուր հրամանատարն էր, և որին համարում էին Պարսկաստանի Նապոլեոն: Այդ իրադարձությունները փոթորկում էին Պարսկաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքը, իսկ հայերը վճռական դեր էին կատարում հեղափոխական շարժման մեջ: Դեոյանցը, ձեռք բերելով տաճկական հյուպատոսարանի վկայական՝ Հակոբ Հակոբյան ծածկանունով, Նիկոլ Դումանի (որ գործում էր Թավրիզի շրջանում՝ Կարա-Բաբա անունով), Իշխանի և այլոց հետ Դիլմանի վրայով մտնում է Վանա լճի շրջան: Այստեղ նրանց ընկերակցում է Դրոն, և բոլորը միասին այցելում են Աղթամարի վանք: Այնուհետև պայմանավորվում են մեկնել Բայագետ և էրզրումով անցնել Կ. Պոլիս⁵:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակն էր: Դեպի Կ. Պոլիս ճանապարհի մի մասը նրան ուղեկցում է Դրոն, որին քրդերը մեծ հարգանքով են վերաբերվում: Սամսունում Տ. Դեոյանցը հանդիպում է Խաժակին (Գարեգին Չազալյան՝ ծնված 1867 թ., 1915 թ. Մեծ եղեռնի զոհ), որին նույնպես հաջողվել էր ձերբազատվել Լիժնյան դատավարության կապանքներից ու բանտային կյանքի հնարավոր շղթաներից և հայտնվել Սև ծովի առափնյա Օրդու քաղաքում, որտեղ մեծ թվով հայություն կար. մի մասը լուսավորչական, մյուսը

⁴ Դեոյանց Տ., Կեանքիս դրուագներից (Հայրենիք, Բոստոն, 1944, N 1(240), յուրուար-փետրուար, էջ 77-82):

⁵ Նույն տեղում, էջ 90:

բողոքական դավանանքի պատկանող: Սաժակը Տ. Դեոյանցին առաջարկում է այդ քաղաքի ազգային վարժարանների տեսչի պաշտոնը՝ ավելի քան 20-25 դասատուների և մոտ 800 աշակերտների նկատմամբ վերահսկողության իրավունքով: Տեսչի պաշտոնը ստանձնելու համար Տ. Դեոյանցը հանձնում է համապատասխան քննություն և ստանում «Մաթեմատիկայի մասնագետ» տիտղոսը⁶:

1913 թ. գարնանը Տ. Դեոյանցը գտնվում էր Կ. Պոլսում, իսկ սեպտեմբերին արդեն Օրդու քաղաքում էր, որտեղ ստանձնում է ազգային երկու դպրոցների տնօրինությունը: Այդ ժամանակամիջոցում նա շարունակում էր աշխատակցել մի շարք ուսսական թերթերի. թղթակցություններում կային փաստեր և զանազան տվյալներ թուրքական գորքերի տեղաշարժերի մասին: Սակայն սկսվում է Առաջին աշխարհամարտը, և փորձելով խուսափել գորակոչից (1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, համապատասխան օրենքի համաձայն, հայերին ևս սկսում են գորակոչի ենթարկել, մինչդեռ նախկինում նրանք դրա փոխարեն զինվորական տուրք էին վճարում) նա հարցումով դիմում է Բաթում և խնդրում իրեն ուղարկել պարսկահպատակի անձնագիր, որը շուտով ստանալով՝ ներկայանում է Կ. Պոլսի ուսսական փոխհյուպատոս Մաքսիմովին: Վերջինս նրան աջակցում է բոլոր գործերում: Նշենք, որ ուսսական գորքերի կողմից էրզրումը գրավելուց (18.II.1916) հետո Մաքսիմովը Կովկասյան բանակի սպայակուլտում էր: Տ. Դեոյանցը մտերմանում է նրա հետ, և երբ 1917 թ. փետրվարյան օրերին Մաքսիմովը ձերբակալվում է բանակի զինվորների և բանվորների խորհրդի կողմից, Տ. Դեոյանցի միջնորդությամբ նրան ազատում են կալանքից⁷: Բաթումի ճանապարհին Տ. Դեոյանցը շարունակում է հայթայթել տարաբնույթ նյութեր թուրքական գորահավաքի, ինչպես նաև Սամսունի, Օրդուի, Տրապիզոնի, Ռիզիեի իրադարձությունների մասին՝ ուսսական բանակի հետախուզական մարմիններին ներկայացնելու համար: Նա իր հետ վերցնում է Մակու-Թավրիզ-Վան-Բայազետ-էրզրում-Տրապիզոն-Կ. Պոլիս ճամփորդության մասին հուշագրությունը՝ ուսսական բանակի հետախուզական մարմիններին ներկայացնելու համար: Բաթումում նրան սպասում էին, քանզի այդ մասին Մաքսիմովը տեղեկացրել էր Բաթումի զինվորական իշխանություններին⁸: Բաթումում եղած ժամանակ, կապված Լիժինյան դատարանի կողմից դատապարտված լինելու և դեռևս օրինապես արդարացված չլինելու հանգամանքի հետ, նրան ներում չնորհելու միջնորդությամբ է հանդես գալիս Պետական դոմայի անդամ Միքայել Պապաջանյանը, և Տ. Դեոյանցն արդեն կարող էր անարգել վերադառնալ Ռուսաստան:

1914 թ. հոկտեմբերին՝ Կ. Պոլսից վերադառնալուց որոշ ժամանակ անց, Տ. Դեոյանցը նորից փորձում է մտնել Թիֆլիսի զինվորական

⁶ Նույն տեղում, մարտ-ապրիլ, 1944, 2 (241), էջ 88-90:

⁷ Տե՛ս Դեոյանց Տ., Հետախոյզի մը յուշերը (Վէժ, Փարիզ, 1938, N 2, յունուար-մայիս, էջ 48):

⁸ Նույն տեղում, էջ 49:

դպրոց⁹, սակայն այդ մտադրությունը իրագործել չի հաջողվում: Հանգամանքների բերումով նա կրկին հանդիպում է իր նախկին դասընկերոջը՝ Դրոյին: Դրոն Տ. Դեոյանցին իր հետ տանում է Իգդիր, նրան է նվիրում մի ճերմակ ձի՝ Ձեմլյակի¹⁰ հեծյալ հարյուրյակում ծառայելու համար, և պատվիրում գրել այդ գործասի կռիվների պատմությունը¹¹:

Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ կազմավորվում է գեներալ Պյոտր Օգանովսկու գլխավորութամբ գործող գործասար, որի սպայակույտը հաստատվում է Իգդիրում: Ազգային բյուրոյի կողմից ընտրվում է «Կարգադրիչ մարմին», որը պետք է զբաղվեր կամավորական ջոկատների կազմակերպման և ուղղորդման գործերով: Այդ մարմնի հրահանգով Իգդիրում ստեղծվում է Հայկական սպայակույտ, որտեղ Տ. Դեոյանցը ռուսական զինվորական իշխանությունների հետ հարաբերությունները կարգավորողը, ավելի ճիշտ՝ ռուսական Չորրորդ կորպուսի սպայակույտի հետ հարաբերությունների ապահովման պատասխանատուն էր: Տ. Դեոյանցը թուրքական ուժերի մասին Իգդիրի Հայկական սպայակույտի միջոցով ձեռք բերած արժեքավոր տեղեկությունները հաղորդում էր Պ. Օգանովսկու գլխավորած կորպուսի հետախուզական բաժնի պետ՝ գլխապետ (կապիտան) Վլադիմիր Օզոլին: Հայերի և Հայկական հարցի նկատմամբ շատ լավ տրամադրված այս անձնավորության ջանքերով Քանաքեռում հիմնվել էր սպաների պատրաստման դպրոց հայ կամավորական խմբերի համար. այստեղ Օզոլը նաև դասախոսում էր: Հաճախելով սպայական դասընթացներին՝ Դեոյանցը գիտելիքներ էր ստանում հետախուզական գործի կազմակերպման մասին: Միաժամանակ, այստեղ ձեռք բերված տեղեկությունները, պայմանավորվածության համաձայն, ուղարկվում էին Ռոստոմին, որը կամավորական խմբերի Կարգադրիչ մարմնի անդամ էր¹²:

Որոշ ժամանակ անց Տ. Դեոյանցը հայտնվում է Կովկասյան ռազմաճակատի ընդհանուր սպայակույտի հետախուզական բաժանմունքի պետ, գնդապետ Դ. Դրացենկոյի ուղարկության կենտրոնում, որը, հայ հետախույզի մասին հարցում անելով Վ. Օզոլին, խնդրագրով դիմում է Ռոստոմին՝ Տ. Դեոյանցին Իգդիրի Հայկական սպայակույտից դուրս բերել և իր տրամադրության տակ դնել հետախուզական հատուկ աշխատանքների համար, մասնավորապես Մանազկերտի շրջանում գործելու նպատակով՝ կապը Մուշի և Բիթլիսի միջև ապահովելու համար: Դրանից հետո Դրացենկոյի պահանջով Տ. Դեոյանցը և Ռոստոմը մեկնում են Կարս, որտեղ գտնվում էր բանակի ողջ սպայակազմը: 1915 թ. ամռանը Տ. Դեոյանցը ուղևորվում է Մանազկերտ, որը նոր էին գրավել ռուսական զորքերը (Բու-

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նանուճյան Հարություն. Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայտնի էր որպես հեծյալ հարյուրյակի պետ, որի կազմում էր նաև Տ. Դեոյանցը: Ձեմլյակը գոհվեց 1917 թ. (տե՛ս Աշխատավոր, Թիֆլիս, 3. VI. 1919, N 108):

¹¹ Դեոյանց Տ., Հետախույզի մը յուշերը, էջ 49, տե՛ս նաև նույնի՝ Կեանքիս դրուագներից (Հայրենիք, Բոստոն, 1943, N 5, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 52):

¹² Դեոյանց Տ., Կեանքիս դրուագներից (Հայրենիք, 1943, N 5, էջ 52-53):

լանուխ-Մանազկերտի ազատագրմանը նախորդել էր Վանի գրավումը, և ռուսական հրամանատարության ու հայ ազգային մարմինների փոխադարձ համաձայնությամբ, սկսում է զբաղվել Մուշի և Բիթլիսի միջև կապի հաստատմամբ՝ փորձելով տեղեկություններ հայթայթել նաև էրզրումի ռազմաճակատի վերաբերյալ¹³, քանի որ նրան էր հանձնարարվել էրզրումի հետախուզությունը: Տ. Դեոյանցին հաջողվում է Խնուսի, Մուշի և Բիթլիսի շրջաններ ուղարկել 10-15 հետախույզներ՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Մանազկերտի (Վանա լճի) շրջանում գտնվում էին Հալեպից, Տիգրանակերտից, Խարբերդից, Մալաթիայից, Մուշից ու այլ հայաբնակ վայրերից տարագրված տասնյակ հազարավոր հայ փախստականներ, և այդ հանգամանքը խիստ կարևորել էր մշտական կապի ապահովումը Ռուբեն Տեր-Մինասյանի և Վ. Փափազյանի (Կոմս) հետ՝ Մուշ-Սասուն տարածքի նկատմամբ վերահսկողության ապահովման նկատառումներից ելնելով¹⁴: Այդ խնդրի իրագործման համար Դեոյանցին են տրամադրվում նաև հինգ կամավորներ¹⁵: Ստացված արդյունքների մասին զեկուցագրերը ներկայացվում էին գնդապետ Դ. Դրացենկոյին, Ազգային բյուրոյին և ՀՅԴ բյուրոյին¹⁶:

Հայ հետախույզի Տ. Դեոյանցի կենսագրության մեջ հատուկ տեղ է զբաղեցնում հենց 1915 թ. ապրիլ-մայիս ժամանակահատվածը, երբ նա իր 5 զինակիցներով հայտնվում է Մանազկերտում՝ Մուշի և Բիթլիսի միջև կապ հաստատելու հեռահար նպատակով: Այնուհետև Դեոյանցը Կովկասյան բանակի հրամանատարության կողմից գործուղվում է էրզրում հետախուզության, իսկ արդեն Երզրնական գրավելուց հետո հիմնավորվում է նաև այնտեղ: Սակայն շուտով, կապված Վան-Մանազկերտի շրջանից ռուսական զորքերի հայտնի «անակնկալ մեծ նահանջի» հետ, Ռոստոմի և Արամի (Արամ Մանուկյան) առաջարկությամբ շտապ Մանազկերտ է մեկնում Կ. Սասունին՝ իր կուսակցական ընկերների հետ պարտականություն ունենալով քննել Տիգրան Դեոյանցի գործը: Վերջինս տվյալ պահին լինելով զոր. Օգանովսկու գլխավորած 4-րդ կորպուսի հետախուզական բաժնի վարիչ՝ իբր թե սխալ, անճիշտ զեկուցումներ էր ներկայացրել ռուսական հրամանատարությանը և ջանք չէր գործադրել, որպեսզի ռուսական զորքերը շարժվեին դեպի Մշո դաշտ՝ իրենց գործողությունները համաձայնեցնելով դեպի Դատվան և Բիթլիս առաջացող հայկական կամավորական գնդերի հետ: Հարկ է նշել, որ հիմնովին սխալ են Կ. Սասունու մեղադրանքները Տ. Դեոյանցի հասցեին, թե իբր վերջինիս հանձնարարված էր «ամեն ջանք թափել», որպեսզի «ռուսական բանակը տրամադրվեր առաջ գնա-

¹³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական արխիվ (Բոստոն), Թղթ-թաճրար, ՍՎ. 78- 8:

¹⁴ Դեոյանց Տ., Կեանքիս դրուագներից, 1943, N 5, էջ 54:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում:

լու», որը, սակայն, չի հաջողվում¹⁷: Իբր Տ. Դեոյանցը չափազանցել էր թրքական հարձակողական ուժերի թիվը՝ 70000 զինվոր. այն իբր եղել է 30000-ի մոտ, և դա էլ իբր պատճառ է դարձել ռուսական զորքերի ընդհանուր նահանջի համար ամբողջ ճակատում¹⁸: Սա, իհարկե, անլուրջ մոտեցում էր, և չի կարող դիտվել որպես փաստարկված պատճառաբանություն: Տ. Դեոյանցը ինքն էլ հետևողականորեն ու վճռականորեն, տարբեր առիթներով հերքում էր դա¹⁹: Նա բազմաթիվ ապացույցներ է բերում այն մասին, որ անկախ որևէ հանգամանքից, ռուսական բանակը միշտ էլ ամենաճիշտ և ստույգ տեղեկություններ ուներ թշնամու ուժերի դասավորություն, քանակի և այլնի մասին՝ իրենց զորամասերի NN-ով, մնում էր միայն հետևել թիկունքում թշնամու ուժերի փոփոխություններին, ինչով և մանրակրկիտ կերպով զբաղվում էին հետախուզական գործի կազմակերպիչները: Տ. Դեոյանցը համոզված էր, որ «անկարելի էր սխալվել թշնամու ուժերի տեղավորման, դասավորման մասին, իսկ կովի միջոցին միշտ ունեինք գերի կամ փախստականներ, որոնց միջոցով ճշտում էինք թշնամու նոր դասավորությունը»²⁰:

Առնվազն միամտություն է ռուսական զորքերի 1915 թ. հուլիսյան (20-23) նահանջը միակողմանիորեն կապել Տ. Դեոյանցի հաղորդած տեղեկությունների և նրա հետախուզական գործունեության հետ: Կ. Սասունու անհիմն մեղադրանքների կապակցությամբ Գ. Լազյանը գրում է. «Կը կարծենք, թե այս մեղադրանքները չափազանցություն են. ռուս հրամանատարությունը այս կամ այն զինվորական կարևոր շարժումը՝ նահանջ կամ հառաջխաղացում՝ չի կատարել միայն մեկ տեղեկության վրա հենվելով»²¹: Անշուշտ, սխալ է նաև Վ. Փափազյանը, որը, մեղմ ասած, անլուրջ պատճառաբանությամբ, Տ. Դեոյանցին մեղադրում է ռուսական զորքերի նահանջի մեջ՝ կարծելով, թե գեներալ Պ. Օգանովսկին և առահասարակ ռուսական բանակի հետախուզական ծառայությունը իրենց ողջ գործելակերպը կառուցել էին՝ հենվելով միմիայն Դեոյանցի տեղեկությունների վրա, ինչը հետագայում վերոհիշյալ զորավարը փորձել է սոփեստ և անհեթեթ «արդարացումներով» հերքել²²: Բոլորովին անընդունելի է նաև այն տեսակետը, որի համաձայն, զորավար Անդրանիկը ռուսական զորքերի այդ հայտնի նահանջի ու իրադարձությունների զարգացման վրա ազդող վճռորոշ պատճառ է համարել Կովկասյան բանակի շտաբին կից հետախուզության աշխատակից, գեներալ Պ. Ի. Օգանովսկու գլխավորած 4-րդ կորպուսի հետախուզական բաժնի վարիչ, պրապորշչիկ Տիգրան Դեոյանցին: Առա-

¹⁷ Սասունի Կ., Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914-1918). Տաճկահայոց դադթաշարժը և անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետության կազմութեան մէջ, Բոստոն, 1927, էջ 77:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 80-81:

¹⁹ Տն՛ս Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական արխիվ (Բոստոն), Թղթածրար, ՍՎ.78-8:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Լազյան Գ., Հայաստան և Հայ դատը, Ե., 1991, էջ 182:

²² Փափազյան Վ., Իմ յուշերը, հ. երկրորդ, Պէյրուսթ, 1952, էջ 412-415:

վել ևս, երբ ինքը՝ Անդրանիկը, Տ. Դեոյանցին նաև իր կողմից ներկայացվող մեղադրանքների կապակցությամբ նշում է, որ դա կարող է լինել ցարական կառավարության հերթական դավը հայ ժողովրդի դեմ²³։ Ասենք, որ զորավար Անդրանիկը 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին տեղի ունեցած՝ Հայոց ազգային համախորհրդակցության (ՀԱՀ) նիստերի օրերին կրկին անդրադառնում է 1915 թ. հուլիսին Վան-Մանազկերտ ուղղությամբ ռուսական զորքերի խուճապահար նահանջի պատմությանը և այդ հարցի հետ կապված՝ կրկին մեղադրում Տ. Դեոյանցին։ Տ. Դեոյանցը չի երկնչում մեղադրանքների տարափից և գրավոր դիմում է ներկայացնում ՀԱՀ-ի նիստի նախագահին՝ մեղադրանքների առնչությամբ հիմնավոր բացատրություն տալու պահանջով. «Պ. նախագահ, որովհետև Վանի ընդհանուր նահանջի մասին պ. Անդրանիկի կողմից հայտարարություն եղավ, իբր թե ես սխալ տեղեկություն եմ տվել թշնամու ուժերի մասին (2-րդ դիվիզիա) և հետևաբար նահանջի պատճառը ես եմ եղել, կխնդրեի կրկին բարեհաճեիք ժողովի համաձայնությամբ թույլ տալիք ինձ, որպես բացառություն, տալի իմ բացատրությունները այդ ընդհանուր նահանջի մասին»²⁴։ Բայց քանի որ Տ. Դեոյանցը պատգամավոր չէր, ուստի այդ հարցի շուրջ պարզություն մտցնելու իրավունքը նա վերապահում է իր դասընկեր ու զինակից Դրաստամատ Կանայանին (Դրո), որից հետո ՀԱՀ-ը հարցը համարում է փակված։ Ջրավարարվելով խնդրի այդպիսի հանգուցալուծումով և իրեն մեղավոր չզգալով՝ Տ. Դեոյանցը «Հորիզոն» թերթի 1917 թ. նոյեմբերի 16-ի համարում հանդես է գալիս ծավալուն հոդվածով։ Նա հայտնում է իր տեսակետը, որ եթե գեներալ Պ. Օգանովսկին ժամանակին ուշադրություն դարձներ հայ հետախույզների տեղեկություններին և հարկ եղած միջոցառումները ձեռնարկեր, ապա չէին լինի ինչպես ողբերգական խուճապային նահանջը, այնպես էլ այդ օրերի՝ հայ բնակչության կոտորածները։ «Մանազկերտից առաջ շարժվելիս, գրում է Տ. Դեոյանցը, ամենակարևորը պետք է ապահովվեր մեր զորքերի աջ թևը՝ Մանազկերտ-Խնուս գծի վրա, որպեսզի թույլ չտրվեր թշնամուն Քյոփրիքյոյի ուղղությունից դուրս գալ մեր թիկունքը։ Գեներալ Օգանովսկին և իր շտաբի նաչալնիկ, կաթվածահար, բայց Յուդենիչի բարեկամ գեներալ Ռյաբինսկին այդ չարեցին։ Նրանք մինչև անգամ Եփրատ գետի միևս ափում կարաչաբանի ուղղությամբ չթողեցին փոքրիկ ձիավոր խուզարկու խմբեր, այլ մեկ բատալիոն հետևակ դնելով Մանազկերտի մեջ, որպես պահեստ, շարժվեցին Մշո վրա՝ առանց կազմակերպելու մատակարարման գործը և առաջ անցան Մանազկերտից մոտ 200 վերստ...»²⁵, որից օգտվեցին թուրքերը և հակահարձակման անցնելով՝ կրակի տակ առան հարկադիր նահանջի ճանապարհը բռնած ռուսական զորքերին ու գաղթականների սովալլուկ խմբերին։ Հետևանքն այն է լի-

²³ Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Ե., 1996, էջ 464-465:

²⁴ Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը, Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, փաստաթղթեր ու նյութեր, պրոֆ. Վ. Ն. Ղազարխյանի խմբագրությամբ (Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1992, N 1-2, էջ 150):

²⁵ Հորիզոն, Թիֆլիս, 17.XI.1917, N 246:

նում, որ ուսական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը պաշտոնանկ է անում գեներալ Պ. Օգանովսկուն, որն այդ օրերին ռազմաճակատ եկած Կ. Սասունու և Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ հանդիպման ժամանակ (որին ներկա է եղել նաև Դևոյանցը), ինչ-ինչ նկատառումներից ելնելով՝ «ուսական բանակի նահանջի» խընդրում մատնացույց է անում վերջինիս: Այդուհանդերձ, Տիգրան Դևոյանցը պարգևատրվում է Սբ. Աննայի «Քաջության համար» շքանշանով և էրզրումի գրավումից հետո նույն պաշտոնով տեղափոխվում է բանակի շտաբ: Այդ մասին «Հորիզոնի» 1917 թ. նոյեմբերի 17-ի համարում Դևոյանցը գրում է հետևյալը. «Այստեղ պետք է նկատի առնել մի այլ պարագա: Ես՝ գտնվելով խուզարկու գործի վարիչի պաշտոնով Մանազկերտում, ոչ մեկ կապ չունեի Վանի շրջանի ռազմաբանակի հետ, միայն թե պարտք էի համարում իմ ստացած լուրերի պատճենները հայտնել Արարատյան գնդին (Վարդանին) ի գիտություն: Իսկ ինչ վերաբերում էր իմ պաշտոնին, ես ապրելով Մանազկերտում, անկախ էի իմ պաշտոնի մեջ և ստացված լուրերը, եթե կասկածելի էին, վերապահությամբ հաղորդում էին կորպուսի շտաբին, որն ուներ իրեն խուզարկու գործերի վարիչները, որոնք ստուգում էին իմ լուրերը այլ աղբյուրներից, ապա հաղորդում գործառասերին»²⁶: Այնպես որ, դիմելով ՀԱՀ-ին՝ Դևոյանցը ներքին համոզմունք ուներ իր իրավացիության մեջ և վստահաբար մերժում էր ինչպես Կ. Սասունու, այնպես էլ այլոց՝ առաջին հայացքից «անհերքելի և անխոցելի ապացույցները» Վան-Մանազկերտի 1917 թ. հուլիսյան իրողությունների ժամանակահատվածում թույլ տրված շահարկումների, այդ թվում՝ իբր թե 20.000 փուլ ցորեն վատնելու, դրամաշորթության, կողոպուտների և սպանությունների հարցում՝ վկայակոչելով տարբեր փաստացի տվյալներ և ազգային գործիչների: Տիգրան Դևոյանցը իր թողած ձեռագիր վկայակոչումներում, որոնք պահվում են նաև Հայաստանի ազգային արխիվի պահոցներում, հերքում է իրեն ներկայացված մեղադրանքը, թե իբր թուրքական զորքերի մասին ինքը ուղեւորված թվեր (70 հազար զինվոր) է տվել, մինչդեռ, ընդհակառակը, Ս. Վրացյանին, Ռ. Տեր-Մինասյանին և Վ. Փափազյանին ներկայացվել են թուրքական ընդամենը 25-35 հազարի չափով զորքի մասին տվյալներ: Ինչ վերաբերում է հայտնի նահանջին, Տ. Դևոյանցը այդ չարաբաստիկ նահանջի պատճառներից ամենագլխավորը համարում է հենց այն, որ գեներալ Օգանովսկին, առանց ապահովելու իր կորպուսի աջ թևը, առանց պատենչ դնելու Եփրատի մյուս ափին՝ Մանազկերտի մոտ (Նուրէդդին գյուղի ուղղությամբ), Մանազկերտում թողնելով միայն մեկ գումարտակ զինվոր (600 հոգի), տեղաշարժվել է դեպի Մուշ և Բիթլիս²⁷: Վերն ասվածի կապակցությամբ միանգամայն տրամաբանված է Տ. Դևոյանցի եզրակացությունը. «...Որովհետև ես պատգամավոր չէի, խորհրդաժողովը մերժեց ինձ ձայն տալ այդ մասին բացատրություններ ներկայացնելու համար, իսկ նախա-

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. Կ-1457, ց. 2, ք. 28, թ. 12-17 հակ.:

զահր խոստացավ ձայն տալ ինձ հաջորդ նիստի ժամանակ, կրկին խոսք չտրվեց ինձ: Ընկ. Դրոն, ստանալով ինձանից այդ հարցի նկատմամբ իմ ունեցած փաստաթղթերը հերքեց պ. Անդրանիկի ասածը, և խորհրդաժողովը հարցը համարեց փակված»²⁸: Տ. Դեոյանցը ցավով գրում է. «Բայց հարց է ծագում, կարելի՞ էր, արդյոք, այդպես թեթև կերպով անցնել մի խնդրի վրայից, որ դարձավ այդքան մեծ դժբախտությանց պատճառ ամբողջ գրավված վայրերի ազատված հայերի համար: Կարծում եմ՝ ոչ, նամանավանդ, եթե նկատի ունենանք ժողովրդի մեջ մինչև օրս էլ շարունակվող շշուկները, որ իբր թե այդ նահանջը եղել է նախօրոք կազմակերպված և մտածված: Կարծում եմ, որ ամենալավ ելքերից մեկը այն կլիներ, որ Ազգային խորհրդաժողովը կազմեր մեկ հանձնախումբ, որին հանձներ այս նահանջի պատճառները մանրամասն կերպով քննել գեթ ապագա պատմության համար»²⁹:

1919 թ. նոյեմբերին Երևանում բացված ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովի³⁰ կուսակցական դատական ատյանը քննարկում է տվյալ գործը, սակայն այն անավարտ է մնում, ըստ երևույթին, ներկայացված փաստարկումների կիսատպառատության պատճառով³¹: Հատկանշական է, որ ժամանակակիցներից ոչ բոլորն են համաձայնում Տ. Դեոյանցին ներկայացված մեղադրանքներին: Այսպես, Ս. Վրացյանը գրում է. «Դէոյեանցը մեր Երևանի ընկերներից էր: Իբրեւ տարագիր, ապրել էր Թուրքիայում, ուր լայն ծանոթութիւններ ունէր: Այժմ սպայ էր, 4-րդ կորպուսի հետախուզական մասի վարիչ: Ծարպիկ եւ բանգէտ երիտասարդ էր: Արագ լուրեր էր հայթայթում թշնամու ոյժերի, ծրագիրների եւ գործողութիւնների մասին, որոնց շուրջ երբեմն կասկածներ ու վէճեր էին ծագում: Հակառակ որ ինքը վճռական հերքումներ է հրատարակել, մինչեւ այժմ էլ նրան մեղադրում են, որ անճիշդ տեղեկութիւններով թրքական ոյժերի եւ գործողութիւնների մասին՝ պատճառ է եղել Տարօնի շրջանի հայութեան բնաջնջման: Ես անձնապէս փաստ չունեմ նրան մեղադրելու այդ ուղղութեամբ»³²: Հարցի առնչությամբ բազմանշանակ և սպառիչ պարզաբանումներ է տալիս Տ. Դեոյանցը բերելով հիմնավոր և համոզիչ հակափաստարկները. «Ես... ուղարկւած էի բանակի հետախուզական բաժանմունքի պետ Դրացենկոյի, Ազգ. եւ Հ.Յ.Դ. Բիւրօներու կողմէն Մանազկերտ՝ կապելու Մշոյ եւ Սասնոյ ուժերուն հետ, գիտակ պահելու զանոնք կատարած շարժումներուն եւ անոնցմէ ստացած տեղեկութիւնները հաղորդելու յիշեալ մարմիններուն

²⁸ Հորիզոն, Թիֆլիս, 17.XI.1917, N 246:

²⁹ Նույն տեղում: Նշենք, որ ըստ Ա. Հարությունյանի՝ գեներալ Պ. Օգանովսկուն Վան-Մանազկերտ նահանջի համար մեղադրական ներկայացնելը անհիմն է, չպատճառաբանված (Հարությունյան Ա., Սարիղամիշի ճակատամարտի դերը Կովկասը թուրքական ներխուժման վտանգից փրկելու գործում (1914 թ. դեկտեմբեր) (Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1967, N 2, էջ 102):

³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4- 1457, ց. 2, գ. 22, թ. 1-2, 4-9 հակ., գ. 28, թ. 12-17 հակ.:

³¹ Դէոյեանց Տ., Հետախոյզի մը յուշերը (Վէժ, 1938, յունուար-մայիս, N 2, էջ 48-55, N 3, յունիս-սեպտեմբեր, էջ 58-73):

³² Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով. Դէպքեր. Դէմքեր. Ապրումներ, հ. 9, Պէյրուս, 1963, էջ 96-97:

եւ Դրացենկոյին: Այդ չէր նշանակեր «լռելեայն կը հասկցեր, որ Տ.Դ. ամէն ջանք պիտ թափէր, որ ռուսական բանակը տրամադրւէր յառաջ խաղալու»: Ո՞վ էի ես, ի՞նչ իրաւունքներ ունէի ձեռքս, որո՞ւ հետ կը տեսնէի Մանազկերտի մէջ – յառաջապահ բանակի սպաներու հետ միայն: Եթէ ես զօրք ունենայի, կամ իրաւունք, վըստահ եղէք, ձեռքէս եղածը կընէի բանակը յառաջ շարժելու համար, բայց ձեռքիս ոչ մէկ իրաւունք չկար: Մի մոռացէք, որ նոր էի սպայ եղած եւ նոր եկած Մանազկերտ, ուր մնացի ընդամենը երկու եւ կէս ամիս: Բանակը առաջ խաղցնելու պարտականութիւնը Կ. Սասունիներուն էր վերապահւած, թիկունքի գործիչներուն, ես միայն մէկ պարտականութիւն ունէի՝ ստացած լուրերս տեղեկագրել ուր հարկն է, մնացեալը կը մնար Ազգային եւ Հ.Յ.Դ. Բիւրօներուն, որոնք շատ աւելի լաւ կապեր ունէին կեդրոնի սպայակոյտի հետ, քան թէ ես: Անոնք է, որ պէտք է ստացւած լուրերը ոչ թէ կարդային, որպէս լրագրական լուրեր, այլ կեդրոնի սպայակոյտի միջոցով օգտագործէին, որ «բանակը տրամադրւէր առաջ խաղալու»³³: Իսկ ահա թե ինչ է գրում Հովհ. Քաջազնունին. «Ռուսների ընթացքը (նահանջը – Վ. Վ.) բացատրելու համար բնաւ անհրաժեշտ չէր ենթադրել, թէ նրանք ծրագիր ու դիտավորութիւն են ունեցել մեզ կոտորելու, այլ բաւական էր միայն ենթադրել, թէ նրանք չեն ունեցել նպատակ փրկել թուրքահայութիւնը ինչ գնով էլ լինի: Իսկ այդպիսի նպատակ նրանք, իհարկեւ, չեն ունեցել, մենք ենք եղել, որ վերագրել ենք նրանց մեր ցանկութիւնները, եւ երբ իրականացրած չենք տեսել այն՝ դաւադրութիւն ենք որոնել»³⁴: Կարծում ենք՝ սրանով ամեն ինչ ասված է, քանզի ակնհայտ է, որ եթե ռուսները կարողանային իրադարձութիւնների զարգացման այլ ռազմավարութիւն մշակել, անկասկած, կանեին, և դրանում հայ բնակչութիւնը խոչընդոտ չէր լինի, մանավանդ որ նրանք լիովին համոզված էին հայերի հավատարմութեան մեջ՝ գտնելով նաև, որ հայ բնակչութեան պահպանումը տվյալ տարածքում անհետաձգելի և անհրաժեշտ խնդիր է:

Տ. Դևոյանցի եզրակացութիւնները հիմնավոր են. «Մանազկերտի նահանջէն յետոյ ես այլեւս ո եւ է յանձնարարութիւն չունէի Ազգ. եւ Դաշն. Բիւրօներէն եւ անցայ Գրդ կորպուսի սպայակոյտի մէջ: Եթէ այդպիսի սխալ արած լինէի, վստահ եղէք, որ ոչ թէ միայն զիս չէին պահեր որպէս հետախոյզ, այլ դատի կուտային կամ կը վճռէին հետախուզական բաժանմունքէն: Ընդհակառակը, վերջը էրզրումը գրաւելէ երեք ամիս առաջ, ինձ յանձնեցին միաժամանակ էրզրումի հետախուզութիւնը եւ աստիճանաբար ես բարձրացայ մինչև Կովկասի ճակատի հակահետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտօնը»³⁵: Տ. Դևոյանցը, որը միակ հայ սպան էր ռուսական հետախուզական ծառայութեան մեջ, և պատերազմի առաջին իսկ օրից մինչև վերջ գտնվում էր այդ համակարգում, պնդում էր, որ

³³ Դէոյանց Տ., Հետախոյզի մը յուշերը (Վէմ, 1938, N 3, յունիս-սեպտեմբեր, էջ 69-70):

³⁴ Քաջազնունի Յովհ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անկիւք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923, էջ 9:

³⁵ Դէոյանց Տ., Հետախոյզի մը յուշերը, էջ 72:

ուսական բանակի նահանջը պայմանավորված է եղել զուտ ռազմագիտական նպատակով՝ անհրաժեշտաբար, իսկ ինքը դրա հետ որևիցե առնչություն չուներ: Տեղին է նշել, որ ինքը Դեոյանցը, շատ հասկանալի պատճառներով կարող էր ամենևին էլ լիակատար տեղեկացված չլինել ուսական գործի ողջ անցուղարձից, ինչը կատարված իրադարձությունների հետևանքների գնահատման տեսանկյունից նրան չի կարող դարձնել գլխավոր պատասխանատու, առավել ևս մեղադրյալ:

Ինչևէ, էրզրումում Դեոյանցը օգտաշատ գործունեություն է ծավալում՝ տարածաշրջանի մասին հավաքելով արժեքավոր տեղեկություններ: Էրզրումում ստեղծվում է Հայ ղինվորական խորհուրդ, որը պետք է կառավարեր ամբողջ Կովկասյան ճակատը՝ սեփական, հայկական ուժերով: Իր հուշագրության մեջ Դեոյանցը պատմում է, որ ինքը կարգադրում է ձերբակալել էրզրումցի 6 հայտնի տաճիկ պարագլուխների, որոնք մեղադրվում էին հայկական կոտորածների մեջ և հանձնում է գինվորական դաշտային դատարանին, որի վճռով էլ նրանք կախաղան են բարձրացվում: Երբ Դեոյանցը դառնում է Կովկասյան բանակի սպայակուլյտի հակահետախուզական բաժանմունքի պետ, համապատասխան միջոցառումներ է ձեռնարկում՝ ձերբակալելով Երզնկայի շրջանի՝ հակառակորդի գրեթե բոլոր լըրտեսներին, որոնց գործի քննությունը Թիֆլիսում զբաղվում են 65 քննիչներ, սակայն հետագայում այդ գործակալները կասկածելի հանգամանքներում ազատ են արձակվում³⁶: Ըստ երևույթին՝ դա կապված էր վրացական կողմի ցանկություն հետ՝ չվտանգել վրացթուրքական բավական շահավետ բարեկամական կապերը:

Տիգրան Դեոյանցի գործունեություն այդ փուլը ևս լի է հիշարժան փաստերով և իրադարձություններով: Երբ 1918 թ. ապրիլի 25-ին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրով դատարկվում է Կարսի մարզը, ռազմաքաղաքական իրադրությունը սկսում է դասավորվել ոչ ի նպաստ հայերի: Վրացիները այդ շրջանում սկսում են կատարել «տրոյական ձիու» դեր, որի մասին հիշատակում է Տ. Դեոյանցը. «Այստեղ շատ տխուր դեր էին կատարել Չխենկելին եւ զօր. Օդելելիդչեն (Օդիշելիձե Իլյա Չ. - Վ. Վ.)³⁷: Վերջինը մեղադրում էր արդեն լրտեսություն մէջ ի նպաստ Գերմանիոյ արեւմտեան ճակատում: Իսկ երբ նա տեղափոխուեց որպես հրամանատար Կովկասեան ճակատը, ես բռնեցի նրա գաղտնի նամակները,

³⁶ Դէոյանց Տ., Կեանքիս դրուագներից (Հայրենիք, Բոստոն, 1944, N 3, մայիս-յունիս, էջ 96):

³⁷ Նա դարձավ մենչեիկյան անկախ Վրաստանի ռազմական նախարար, որի առաջին գործերից մեկը եղավ բանտից 6-700 տաճիկ լրտեսների ազատ արձակելը, բացի մեկ-երկու հոգուց, որոնց հետ Դեոյանցը հանդիպում է 1919 թ. Մեմբիս բանտում եղած ժամանակ (Դէոյանց Տ., Կեանքիս դրուագներից (Հայրենիք, 1944, N 5 (244), սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 85-86, 1945, N 1 (246), յունուար-փետրուար, էջ 54), Մշակ, Թիֆլիս, 29.XII.1918, N 269, 7.I.1919, N 5, 31.I.1919, Кавказское слово, Туфлус, 30.I.1919, N 10:

ուղղուած Վէհիբ փաշային, եւ յայտնեցի նրա սպայակոյտի պետ զօր Վիլինսկուն»³⁸:

Անդրկովկասյան Հանրապետութիւնների անկախութեան շրջանում Տ. Դեոյանցին նոր փորձութիւններ էին սպասվում: Թիֆլիսում նա այցելում է Հայաստանի Հանրապետութեան գինվորական ներկայացուցիչ գեներալ Հովսեփ Քիչմիշյանին, որը հայտնում է, թե շուտով պատերազմի մեջ են մտնելու վրացիների հետ, ուստի անհրաժեշտ է տեղեկութիւններ հայթայթել վրացական զորքերի դասավորութեան և զորահավաքի մասին, ինչպես նաև վրացական ժողովրդական գվարդիայի քանակի և գործողութիւնների պլանի մասին: Դեոյանցը, օգտագործելով իր բոլոր կապերը Վրաստանի մայրաքաղաքում, շտապ ձեռք է բերում անհրաժեշտ տեղեկատվութիւն, որն էլ Քիչմիշյանը հուլիսի 1-ին գաղտնի ծածկագրով ուղարկում է Երևան՝ ակնկալելով, որ այն, օգտակար կլինի վրաց-հայկական բախումների ժամանակ³⁹:

Այնուհետև Տիգրան Դեոյանցը, որպես փորձառու հետախույզ, մասնակցում է Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան և արդեն հետախուզական ծառայութեան ձևավորման բարդ, հակասական և չափազանց դժվարին գործառնություններին՝ դառնալով նորաստեղծ գինվորական նախարարութեան Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետերից մեկը, ծավալում հայրենանպաստ գործունեութիւն:

1918 թ. մայիսին, գնացքով Վրաստանի Հանրապետութեան տարածքով անցնելու ժամանակ, Տ. Դեոյանցը անակնկալ ձերբակալվում է Սամտրեդիա կայարանում վրաց միլիցիայի և հատուկ ծառայութիւնների կողմից՝ վրացական բանակի մատակարարման ճյուղի պետի մատնութեամբ: Սա ժամանակին, Տ. Դեոյանցի հատուկ հրամանով, որպես տաճկական լրտես, մի շարք այլ անձանց հետ ձերբակալվել էր Երզնկայում: Բանտ տարվելու ճանապարհին Դեոյանցը հասցնում է ոչնչացնել մի շարք կարևոր, ծածկագրված թղթեր, որոնք կարող էին դիվանագիտական բարդութիւնների առաջ կանգնեցնել ՀՀ ռազմաքաղաքական ղեկավար շրջաններին: Տ. Դեոյանցի ձերբակալութեան օրը «վրաց հեռագրական գործակալութիւնը բաց էր թողել մի հեռագիր, որով հաղորդւում էր թէ կապիտան Տիգրան Դեոյեանցը՝ կովկասեան բանակի սպայակոյտի հակահետախուզական բաժանմունքի նախկին պետը, ձերբակալուել է Սամտրեդի կայարանի մէջ, մեղադրուում է լրտեսութեան մէջ եւ պէտք է յանձնուի գինուորական դատարանին»⁴⁰: Նրան տանում են Մետեխի բանտ, որը լեփ-լեցուն էր հայերով: Այնտեղ էին գտնվում նաև մահվան դատապարտված հետախույզ, գնդապետ Շմազայլովը և Միխոն (Միխայիլ Քուչարյանց, որն իբր թե Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան անդամ էր և, հետևաբար, ըստ վրացիների՝ ահա-

³⁸ Դեոյեանց Տ., Դրաստամատ Կանայեան (Դրօ) (Հայրենիք, Բոստոն, 1957, N 9, սեպտեմբեր, էջ 15):

³⁹ Դեոյեանց Տ., Կեանքիս զրուագներից, Հայրենիք (Բոստոն, 1944, N 6 (245), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 80-81):

⁴⁰ Նույն տեղում, 1945, N 1 (246), Յունուար-փետրուար, էջ 54:

բեկիչ)⁴¹: Վերջիններս անգլիացիների հրահանգով պայթեցրել էին Մցխեթի բանտի մերձակա Զեգվիի կամուրջը՝ խոչընդոտելու համար գերմանացիների ակնկալվող մուտքը Թիֆլիս, որի համար ձերբակալվել էին վրաց իշխանությունների կողմից, դատապարտվել 12 տարվա տաժանակիր աշխատանքի: Սակայն նրանք բրիտանական հատուկ ծառայությունների ջանքերով շուտով ազատվում են բանտից, իսկ Տիգրան Դեոյանցի հարցն ավելի է լրջանում: Նրա մասին տեղեկացվում է Թիֆլիսում գտնվող Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանը, որը բանտում բժավոր տիֆով վարակված Տ. Դեոյանցին Օրթաճալայի բանտը տեղափոխելուց հետո որոշ ջանքեր է գործադրում, որ հիվանդին այցելեն հայ բրժիշկներ: Ապա նրա մասին տեղեկացնում է Հայաստանի իշխանություններին, գինվորական ու արտաքին գործերի նախարարներին, ինչպես նաև Տ. Դեոյանցի հարազատներին ու մտերիմներին, որոնք ամեն գնով փորձում էին բանտից անհապաղ ազատել նրան և տեղափոխել Հայաստան⁴²: Զինվորական նախարարին հասցեագրված Հայկական դիվիզիայի պետ, գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկյանի՝ 1919 թ. մարտի 1-ի N 26/19 գեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ Թիֆլիսում վրացական հակահետախուզության կողմից ձերբակալվել է հայկական զորամասերում, տվյալ պահին՝ Կամավորական բանակում ծառայության մեջ գտնվող Տ. Դեոյանցը և դատապարտվել զնդակահարության: Սիլիկյանը հայտնում էր, որ անգլիացիները բողոքել են դատարանի այդ որոշման դեմ, քանզի հայկական իշխանությունները Դեոյանցի գործի կապակցությամբ դիմել են իրենց՝ խնդրելով ազդել վրացիների վրա Դեոյանցին բանտից ազատելու հարցում: Դատարանի որոշումը չի կիրառվում Տ. Դեոյանցի հիվանդության պատճառով: 1919 թ. մարտի 7-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանը Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեզեկորիին ուղղված հեռագրում խնդրում է կասեցնել դատավճիռը⁴³: Սակայն ՀՀ արտգործնախարարին հասցեագրած 1919 թ. մարտի 25-ի հեռագրում (N 1661), ի պատասխան N 485 դիմումի, Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարի օգնական Կ. Սաբախտարիչվիլին հայտնում է, որ Դեոյանցը մեղադրվում է ռազմական լրտեսության մեջ, հետաքննությունը չի ավարտվել, և գործը պետք է լսվի դատարանի նիստում⁴⁴: Վերջ ի վերջո, Տիգրան Դեոյանցը փախչում է Մետեխի բանտից⁴⁵: Մինչ այդ նա մի ընդարձակ նամակով դիմում է ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանին՝ տեղյակ պահելով պատերազմական ատյանի գինվորական քննիչ Կեկեղիձեի հարցաքննությունների մասին և խնդրելով, որ Եվանգուլյանը օգնի իր փախուստը կազմակերպելուն, և այդ նպատակի համար

⁴¹ Տե՛ս Մշակ, 29.XII.1918, N 269, 7.I.1919, N 5, 31.I.1919, N 23, Աշխատավոր, Թիֆլիս, 3.V.1919, N 85, Кавказское слово, Тифлис, 30.I.1919, N 10.

⁴² Դեոյանց Տ., Կեանքիս դրուագներից (Հայրենիք, 1945, N 1(246), յունուար-փետրուար, էջ 54):

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. Գ- 200, ց. 1, գ. 1, թ. 64, գ. 211, թ. 40:

⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 1, թ. 111:

⁴⁵ Դեոյանց Տ., Հետախույզի մը յուշերը (Յունուար-Մայիս, N 2, էջ 71):

խնդրում է 700 ուղբի դրամ: Նրա փախուստի կազմակերպիչներին էր Դեոյանցի մերձավորներից մեկը Ասյան: Օգտագործելով կեղծ փաստաթղթեր, ինչպես նաև կաշառելով բանտի պաշտոնյաներին ու վերակացուներին՝ Տ. Դեոյանցը իրականացնում է փախուստը և Ասյայի հետ հայտնվում է Երևան ուղևորվող գնացքում: Այդ մասին նա գրում է իր հուշերում. «Եւանգուլեանը ծածկագիր հեռագրել էր Երեւան, եւ Հայաստանի հեռագրական գործակալութիւնը իմ Երեւան հասնելուս միջոցին, արգէն բաց էր թողել հետեւեալ հեռագիրը. «Կովկասեան բանակի սպայակոյտի հակահետախուզական բաժանմունքի նախկին պետ կապիտան Տիգրան Դեոյեանցը, որը ձերբակալված էր վրացիների կողմից և մեղադրուում էր լրտեսութեան մէջ, յաջող կերպով փախչելով Մեդեիսի բանտից, հասաւ Երեւան եւ նշանակուեց Հայաստանի բանակի հետախուզական եւ հակահետախուզական բաժնի պետի պաշտօնին»:

Երեւան հասնելուն պէս, ինձ կանչեց իր մօտ մեր պատերազմական նախարար զօր. Արարատեանը, որին ներկայացայ ալիւրի տոպրակից կարած բլուզով: Այնտեղ էր նաեւ զօր. Կ., Հայաստանի զինուորական կցորդը Վրաստանում: Նա հանեց իր վրայի սուրը, համբուրեց ինձ եւ յանձնեց իբր նուեր»⁴⁶: Հիրավի, հայրենասիրական, դաստիարակչական լիցք պարունակող մի իրադարձութիւն, որ կարող է զարդարել ցանկացած ժողովրդի պատմութիւնը: Առաջին հանրապետութեան կայացման բարդ գործընթացների պայմաններում, Տիգրան Դեոյանցն իրականացնում է հետախուզական եռանդուն աշխատանքներ Վան-Մուշ-Բիթլիս շրջանում, իսկ 1919 թ. վերջին - 1920 թ. սկզբին հայտնվում է Կ. Պոլսում⁴⁷, որտեղ կազմակերպում է հետախուզական խումբ՝ հայթայթելով Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային-պետական անվտանգութեան ապահովման տեսանկյունից արժեքավոր տեղեկութիւններ թուրքական զինուժի թվաքանակի և նախապատրաստութիւնների, ինչպես նաև հայկական սահմանի ողջ երկայնքով թուրքական զորքերի տեղաբաշխման մասին: Տ. Դեոյանցը կյանքի վերջին շրջանում հանգրվանում

⁴⁶ Դեոյեանց Տ., Կեանքիս գրուագներից (Հայրենիք, 1945, N 1(246), յունուար-փետրուար, էջ 59-60):

Ասեմք, որ տաղանդաշատ այս հայ հետախուզի հետագա գործունեութիւնը լիովին պարզաբանված չէ: Դասելով որոշ փաստերից՝ ակնհայտ է դառնում, որ Առաջին հանրապետութեան անկումից և երկրի խորհրդայնացումից հետո Տիգրան Դեոյանցի, ինչպես նաև հետախուզիչներ Նազարբեկովի, Դվերնիցկու, Գրիգորի Խաչատուրյանի անունները հայտնվել են ազատված և ծառայութեան վայրերում թողնված այն սպանների ցուցակում, որոնք պետք է ուղարկվեին Բաքու՝ XI Կարմիր բանակի շտաբի տնօրինութեան տակ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-113, ց. 3, գ. 3, թ. 40-47, 53, 68-70 և այլն):

⁴⁷ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Վիրաբյան Վ. Հայաստանի Հանրապետութեան Պետական անվտանգութեան համակարգի ստեղծումը և գործունեութիւնը, Ե., 2006, 119-130, 181-182, նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետութեան հետախուզութիւնը և բանակը 1918-1920 թթ., Ե., 2009, էջ 34-63, նույնի՝ Հայկական հետախուզական խմբի գործունեութիւնը Կ. Պոլսում Տիգրան Դեոյանցի գլխավորութեամբ 1919 թ. երկրորդ կեսին - 1920 թ. սկզբին [Տարեգիրք, Բ (պատմագիտական հանդես), Ե., 2010, էջ 134-150]:

է ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում և այստեղ հրատարակում բարձրարժեք հուշագրություն իր հետախուզական գործունեության մասին:

О РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТИГРАНА ДЕВОЯНЦА

ВИРАБЯН В. Г.

Резюме

В годы Первой мировой войны на Кавказском фронте в составе 4-го корпуса русской армии в разведывательном отделе служил известный разведчик Тигран Девоянц, в отношении которого был возбужден судебный процесс. Однако на Всеобщем 9-ом собрании партии Дашнакцутюн Дро (Драстамат Канаян) выступил в защиту Тиграна Девоянца, заявив, что он не повинен в отступлении русской армии в июле 1915 г. в направлении Ван-Маназкерт, имевшем пагубные последствия для армян. В годы Первой Республики сотрудник армянской разведывательной службы Тигран Девоянц возглавлял отдел разведки и контрразведки Генерального штаба Военного министерства. Он был направлен в Ван, Муш, Битлис, далее — в Константинополь, где им была организована разведывательная группа, которая собирала необходимую для Республики Армения информацию о возможной дислокации турецких войск на армянской границе, их военной мощи и т.д.

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԳԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄՆՈՒՄ 1940 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
ЖУРНАЛ ВЫХОДИТ 3 РАЗА В ГОД, ИЗДАЕТСЯ С НОЯБРЯ 1940 ГОДА

Գլխավոր խմբագիր ԱԼԲԵՐՏ Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

**ԱՂԱՍՅԱՆ Ա.Վ., ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ Վ.Բ., ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Հ.Ա.,
ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ Ա.Կ., ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ Լ.Կ., ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Լ.Մ.,
ԽՈՋԱԲԵԿՅԱՆ Վ.Ե., ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Ռ.Կ., ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Բ.Հ.,
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ.Գ. (պատ. քարտուղար), ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Վ.Լ.,
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ն.Հ., ՍԵԼԲՈՆՅԱՆ Ա.Ա.**

Главный редактор АЛЬБЕРТ А. ХАРАТЯН

Редакционная коллегия

**ԱԳԱՏՅԱՆ Ա.Վ., ԱՐՄԵՆՅԱՆ Բ.Ա., ԱՐՄԵՆՅԱՆ Գ.Գ. (отв. секретарь),
ԱՐՄԵՆՅԱՆ Վ.Ա., ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ Վ.Բ., ԳԵՎՈՐԿՅԱՆ Գ.Ա., ԵԳԻԱՅԱՐՅԱՆ Ա.Կ.,
ԵԳԻԱՅԱՐՅԱՆ Ա.Ա., ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Ր.Կ., ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ Ա.Ա., ՕԳԱՆԵՏՅԱՆ Ն.Օ.,
ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Ա.Մ., ԽՈՋԱԲԵԿՅԱՆ Վ.Ե.**

© Լրագրի հասարակական գիտությունների
© Вестник общественных наук